

ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКОЇ ДУМИ ТА УПРАВИ В ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ В 1870-1917 РР.

У цій статті автор розкриває діяльність Херсонської міської думи в галузі промисловості, наводить склад Херсонської міської думи, управи, імена міських голів, показує склад закладів промисловості, їх власників, податки та збори, які сплачувалися ними до міської скарбниці, відновлення купецького суднобудування, прибутки з різних промислових закладів за 25 років – з 1871 по 1895 роки, інші сторони діяльності Херсонської міської думи та управи в галузі промисловості в 1871-1917 роках.

Ключові слова: Херсонська міська дума, міська управа, промислові заклади, міська скарбниця, податки і збори, місцеві прибутки, купецьке суднобудування.

В этой статье автор раскрывает деятельность Херсонской городской думы в области промышленности, показывает состав промышленных учреждений, их владельцев, налоги и сборы, которые вносились ими в городскую казну, восстановление купеческого судостроения, доходы от различных промышленных учреждений за 25 лет – с 1871 по 1895 годы, другие стороны деятельности Херсонской городской думы и управы в области промышленности в 1871-1917 годах.

Ключевые слова: Херсонская городская дума, городская управа, промышленные учреждения, городская казна, налоги и сборы, местные доходы, купеческое судостроение.

In this article the author opens activity of the Kherson municipal дума in the field of the industry, shows structure of industrial establishments, their owners, taxes and tax collections which were brought by them in city treasury, restoration of merchant shipbuilding, incomes of various industrial establishments for 25 years – with 1871 for 1895, other parties(sides) of activity of the Kherson municipal дума and administration in the field of the industry in 1871-1917.

Key words: the Kherson municipal дума, the city administration, industrial establishments, city treasury, taxes and tax collections, local incomes, merchant shipbuilding.

У сучасній вітчизняній історичній науці дослідники приділяють велику увагу історії міст, зокрема, діяльності їх органів самоврядування в галузі промисловості. Діяльність Херсонської міської думи в галузі промисловості досить широко висвітлюється в деяких небагатьох, дореволюційних виданнях, губернській та міській періодичній пресі, багато відомостей було опубліковано у виданнях Херсонської міської думи [1].

У радянській історіографії з ідеологічних причин та міркувань фактично не пов'язували розвиток промисловості в Херсоні з діяльністю міської думи та управи. Деякі факти з цього приводу представлені в обох виданнях «Історії міст і сіл України: У 26 томах. Херсонська область» [2], але без зв'язку з діяльністю думи та управи. У сучасний період ця тема знайшла своє

відображення в працях Л.О. Цибулінко, В.М. Константинової [3] та деяких інших доробках.

Враховуючи недостатню дослідженість означеного питання, автор вважає доречним розкрити діяльність Херсонської міської думи в галузі промисловості, навести склад Херсонської міської думи, управи, імена міських голів, показує склад закладів промисловості, їх власників, податки та збори, які сплачувалися ними до міської скарбниці, відновлення купецького суднобудування, прибутки міста з різних промислових закладів за 25 років – з 1871 по 1895 роки, інші сторони діяльності Херсонської міської думи та управи в галузі промисловості в 1871-1917 роках.

Херсон з 1803 року був губернським містом до 1920 року. У 1890 році в ньому проживало 78 000 осіб, з них – 38 000 чоловіків та 40 000 жінок, зручної землі було 43 351 десятина, незручної – 3436 десятин,

всього – 46 787 десятин землі [4]. У наступні роки населення Херсона практично не зростало, а навіть зменшувалося, що, мабуть, пояснювалося відходом мешканців на постійне проживання до Миколаєва і Одеси, де потрібні були робочі руки. Так, на 1 січня 1900 року в місті проживало 72 451 осіб, з них – 36 243 чоловіки та 36 208 жінок, разом з передмістями – Північним, Забалкою, Сухарним та Воєнним, 7 200 дворів. У 1901 р. в губернському центрі нараховувалося тільки 69 тисяч осіб, більшість з яких становили українці, було також багато євреїв. Місто було з'єднано пароплавним сполученням з Одесою, Миколаєвом, Очаковом, з пристанями вгору по Дніпру [5].

За «Городовим положенням» від 16 червня 1870 року Херсонська міська дума мусила дбати про захист і розвиток місцевої промисловості. Вона видавала різноманітні обов'язкові постанови, які регламентували діяльність промислових підприємств та їх роботу, наприклад, про охорону порядку в місцях промислів, час відкриття і закриття промислових закладів у вихідні і святкові дні та інші [6].

До складу Херсонської міської думи обиралися, як правило, особи, які мали стабільний грошовий дохід, користувалися певним авторитетом і повагою, – відставні чиновники, як статський радник В.С. Троцькевич; потомствени почесні громадяни (О.І. Волохів), купці, заможні міщани, міський архітектор.

Міськими головами в різні часи були М.Є. Беккер, М.А. Варваров, О.І. Волохов, Д.М. Горловський, П.І. Карпов, М.Г. Клязьмогорський, С.І. Секачов, В.Г. Терещенко, членами управи – Ф.І. Багненко, Л.А. Гурфінкель, С.К. Зайчик, М.І. Кальф, О.Р. Каневець, М.Г. Клязьмогорський, А.Д. Княгинін, І.С. Остославський, І.С. Петренко, А.С. Радченко, Ф.В. Рибаків, Г.А. Савченко, А.І. Сварик, С.І. Секачов, А.Г. Тропін та ін. Всього в думі нараховувалося 28 гласних. Головою міської думи в 1911, 1913, 1914 і 1917 рр. був колезький радник М.І. Блажков [7]. За 25 років діяльності Херсонської міської думи з 1871 по 1896 роки гласними було 195 осіб, з них 96 – одне чотириріччя, 49 – два, 26 – три, 11 – чотири, 11 – п'ять, 2 – шість [8].

Херсонська міська дума знаходилася в міській споруді на вулиці Соборній та Воронцовській. У 1917 р. управа складалася з кількох відділів: розпорядчого – І.Є. Титенко, торгового-оброчного – А.Д. Глухов'язов, торгового та за воїнською повинністю – О.А. Цівілін, оціночного – С.А. Фокін, земельного – Г.В. Федоров, скарбник – О.П. Налетов, міський агроном – А.О. Тверитін [9].

Херсон не був значним промисловим центром, у ньому переважали дрібні підприємства. У 1885 році в місті нараховувалися 93 заклади ремісничо-мануфактурного та фабрично-заводського типів, з них – 2 механічні заводи виробляли сільсько-господарські машини та знаряддя, 8 випускали черепицю, цеглу, гончарні вироби, 27 підприємств

ремісничого типу задовольняли побутові потреби населення. У цілому в Херсоні вироблялося промислової продукції на 1 089 032 руб. Завдяки інтенсивному розвитку товарного господарства в Херсонській губернії Херсон став одним із центрів борошномельної промисловості – у 1897 році тут діяло 8 парових млинів, вартість продукції яких складала 700 тисяч руб [10].

У 1889 році в Херсоні було 713 торгових і промислових підприємства із загальним обігом 16 мільйонів руб та щорічним прибутком до 1,5 мільйона руб, з них: торгових закладів – 665, промислових – 36, пароплавних – 12, фабрично-заводських та ремісничих закладів – 246 з виробництвом на 6 мільйонів руб та 2 600 робітниками; з них найкрупніших – 53 з 1100 робітниками, які отримували щорічно заробітної платні до 280 000 руб, серед них – 5 парових млинів (до 700 тис. руб), 5 лісопильних заводів (2 700 тис. руб), тютюнова фабрика (197 тис. руб), машинобудівний та чавуноливарний завод (145 тис. руб) для виготовлення суден, котлів, локомотивів та інші. Лісопильний завод експортував у Батумі до 6 мільйонів ящиків для гасу (40 % всієї потреби), а також ящики для фініків до Персії. Раніше Херсон славився шерстемійнями, з яких на 1889 рік залишилася тільки одна (з виробництвом 25 тис. руб). У місті було 14 печиво-цукеркових закладів, 38 складів різних товарів [11].

Статистичні дані 1885 і 1889 р. мають певні розбіжності, які не дають можливості точно визначити кількість промислових підприємств у губернському центрі: якщо у 1885 р. було 93 промислових підприємства, то у 1889 р. фабрично-заводські заклади подаються разом з ремісничими – 246. Однак є важлива цифра в цій статистиці – це кількість «великих» підприємств (53 зі 1 100 робітниками, тобто в середньому по 20-21 на кожне таке підприємство). Таким чином, справді великих підприємств у Херсоні в цей час не було, промисловість міста носила кустарно-ремісничий характер. Не маємо даних і про кількість працюючих на підприємствах цього типу.

У 1896 р. всіх торгових та промислових підприємств з ремісниками було 1 500, з них – 7 салотопних заводів, 3 воскосвічкових, 4 миловарних, кісткообпалювальний, кишковий, 3 шерстемійні, 2 спиртоочисні, 2 пивоварні, оцетний, 6 закладів штучних мінеральних вод, 2 тютюнові фабрики, ватний заклад, 3 фотографій, 3 печиво-цукеркові заклади, 5 парових млинів, 3 кінні млини, 34 вітряні млини, 4 шерстівки, 5 парових лісопилень, 2 цегельні заводи, 7 гончарень, 3 вапняні печі, 2 верфі, чавуноливарний завод, 10 слюсарних майстерень, 36 столярних майстерень, 14 бондарень, 4 екіпажні майстерні, 21 колісна, 56 кузень із загальним обсягом виробництва 3 348,7 тис. руб [12].

Найбільшими підприємствами були пароплавні компанії Коваленка та Тихонова,

лісопильні заводи – Рабиновича, Вайнштейна, Куликовського, Шульца (крім Волохіна та Зельдовича), цукрові склади Олександрівського товариства та Гнівань, Мальцівське акціонерне товариство, мануфактурні оптові магазини Вінкєрта, Тотєша, Московченка, Чєпчікова та Сєкачєва, бакалійно-винні магазини Димченка, Тотєша, Сінані та Сидорєнка, банківські установи – Товариство взаємного кредиту, Міський банк, відділення Орловського банку, відділення Банку зовнішньої торгівлі та банкірські контори Бєновича та Лівшиця, лісні підприємства Валіка, Люблінна, Кєгана та Грінзайда, чавуноливарний завод Вадєнів, водопровід Пастухєва. У 1907 році в губерньському центрі діяли 134 фабрики і заводи, на яких працювало 1 860 осіб. Річний обіг всіх промислових і торговельних підприємств складав 12 млн руб [13].

У Хєрсоні з 1879 року відновлено морєхідне суднобудування на Купєцькій верфі з 1879 року, оскільки було одержано кредит на видачу позики Торгового суднобудування. За 1979-1895 роки було збудовано 496 різних судноплавних засобів (бриги, шхуни, баржі та ін.). Отже, відновленє суднобудування в Хєрсоні розвивалося досить швидкими темпами, що позитивно позначалося на розвиткові промисловості міста в цілому.

У середині липня 1908 р. судновласники Д.І. Ратне, А.А. Люблін, Б.І. Гарбер та Ш.Г. Фруг об'єдналися в товариство під назвою «Нижньодніпровське судноплаєство». Воно володіло 200 суднами, в основному річковими, вантажопідйємністю у 5 млн пудів. Головні операції нового судноплаєства проводились на Дніпрі, але одночасно частина цього флоту мала працювати на Південному Бузі та Дністрі. До складу судноплаєства увійшов також морський флот Д. Ратнера, за допомогою якого, маючи на увазі недостатнє обладнання хєрсонського порту, заплановано було обслуговувати вантажєвідправників з перевантаження вантажів на морські баржі для направлення їх в Одеський та Микєлаївський порти. Головнє управління товариства розміщувалося у Хєрсоні, а його відділення – у всіх портах навантаження [14].

Хєрсон на початку ХХ ст. був жєвним торговим містом, до якого вєзли товари з найближчих повітів Хєрсонської та Таврійської губерній. Хліб, лїс, смола, мотузки, канати та інші товари сплавлялися із місцевєстей, що лежали ввєрх по течії Дніпра. Щорічно з міста вивозилося до 36 мільйєнів пудів вантажів, в основному хліб і вєвна [15].

Хєрсонська мїська дума досить часто обговорювала питання, пов'язані з діяльністю ремісничих і фабрично-заводських підприємств.

Так, 6 лютого 1880 р. вона обговєрила стан причалів, стоянок, складів на набережних, 13 лютого – про влаштування лоцьмейстерського посту, про пожєртвування будівельниками судєв Бєндарєнковим та Спєзіто для морєхідних класів двєх моделєй комерційних судєв, 3 березня – про влаштування пристанєй, про зменшення земельних ділянок під лїсові склади, 5 квітня – про обрання наглядовї комісії для контролю за прибуттям, рухом і стоянкою судєв, барєк і плотів; 2 червня дума прийняла ухвали щодо різних клопотань судновласників про ввєдєння грошового збору з побудованих у передмісті млинів і комєр для зсипанєго зерна [16].

10 та 11 лютого 1894 р. Хєрсонською мїською думою було прийнято постанову щодо доповіді комісії відносно зайвої зайнятої мїської землі купцем М.С. Рабиновичем при лїсопромисловому його заводі в мїсті Хєрсоні. У середині травня 1894 року дума заслухала доповіді про наслідки торгів на вїддачу в оренду мїських рибних ставків по Дніпру та про вїдвєдєння купєцькому сину Ієселю Вїтензєну мїсця для влаштування споруди для вироблення алебаєтру [17].

На початку липня 1898 року дума вїдвєла ділянку на Карантинному острові одеському інженєру Фєссє для влаштування паперовї фабрики при умові, що санїтарна комісія дозволить реалїзацію даного проєкту. Комісія провєла два засідання, де заслухала детельні пояснення Фєска і прийняла рїшення не перешкоджати влаштуванню в Хєрсоні паперовї фабрики [18].

5 грудня 1903 р. мїністерство внутрішніх справ розіслало губернаторам циркуляр відносно порядку дозволу на облаштування фабричних і промислових закладів у мїстах, у яких ввєдєно в дію мїське положєння. Цей документ суттєво обмежував повноваження мїського самєврядування, бо мїстив список фабрик і заводів та інших промислових закладів, дозвїл на влаштування яких вихєдив за межі влад мїських дум та управ.

Список складався з 36 пунктів і включав у себе фактично всі можливі заводи та фабрики. Наприклад, заклади металургїї, харчєвї промисловості, шкіряні, хїмічні, перєробні, канатні, шерстємийні, паперові, свїчні, ткацькі, обробні, салєтєпні, всі взагалі не поїменовані заклади, за включєнням кузєнь, дїючих за допомогою парєвих машин, парєвих котлів, парєвих молотів, плавильних, гартувальних та обпалувальних печєй і горнів [19].

Промислові, ремісничі й торговельні заклади давали стабільний дохід до мїської скарбниці, про що свідчить наступна таблиця [20].

Прибутки Херсона

Рік	Джерела надходження прибутків			
	Від орної землі та садибної із садами землі, а також із землі, відведеної для промислових цілей, заливних лук, рибних угідь, млинів, кузень та скотобосень (руб)	Від місць, відведених для складів лісу, лісопилних заводів, пароплавних пристаней, шерстемисень та міських мостів (руб)	За причал та користування берегом: з барок, плотів, верфі та лоцмейстерського посту Дніпра (руб)	Від обкладення трактирних закладів та постійних дворів (руб)
1871	35163,62 ³ / ₄	8347,14	4201,87	2699,80
1872	36194,56 ¹ / ₂	12499,41	4552,40	3385,60
1873	21531,33	13576,58 ¹ / ₂	6955,99 ¹ / ₄	4072,60
1874	20896,98 ¹ / ₂	13052,29	4490,78 ¹ / ₂	3682,50
1875	22354,76 ³ / ₄	9329,51	3573,45 ¹ / ₄	4903,51
1876	25355,99	9389,28	4063,935	2370
1877	28207,29	9707,74 ¹ / ₂	2797,34	3525,09
1878	43926,63	13380,82	5503,28	3963
1879	47682,50	12973,11	5149,30	4005,5
1880	52975,06	13892,40	5844,15	5163,10
1881	61924,50	14087,02	6016,31	5711,18
1882	83738,25 ¹ / ₂	16103,11 ¹ / ₂	5249,32	6062
1883	97445,35	17771,36	15971,47	4673,50
1884	64146,75 ¹ / ₂	19173,36	12112,08 ¹ / ₂	5098,50
1885	62263,97 ¹ / ₂	17645,20	9370,30	7095,50
1886	125363,54	18161,32	16711,32	16125,50
1887	110454,51 ¹ / ₂	13507,50	16156,37	18680
1888	135144,27 ¹ / ₂	15120,36 ¹ / ₂	16846,66	20802,50
1889	126886,50	14948,93 ¹ / ₂	20540,37 ¹ / ₄	23149,40
1890	Відомості відсутні			
1891	122983,63 ¹ / ₂	15356,88 ¹ / ₂	9065,79 ¹ / ₂	25057,50
1892	113377,21	24062,48	5996,62	18040
1893	135484,23	20829,79	7413,32	18690
1894	153269,68	21697,42	7101,40	22729,95
1895	168664,89	21489,46	7176,90	21573
Всього	2033241,52	384461,48 ¹ / ₂	215326,11	273982,33

Дані цієї таблиці свідчать, насамперед, про зростання прибутків міського самоврядування: за 25-річчя вони збільшилися з 50412,43³/₄ руб до 218904,25 руб, тобто в 4,34 раза. У 1910 р. прибутки міста становили понад 600 тис. руб, а витрати – 625 400 руб [21]. За новим Міським положенням 11 червня 1892 року значну частку прибуткової частини бюджету міст склали різноманітні збори з торгових та промислових підприємств, а це, у свою чергу, вимагало розвитку промисловості і торгівлі. Звідси заступницькі міри у відношенні промисловості –

протекціоністські митні тарифи, що, звичайно, сприяло розвитку капіталізму в Російській імперії та розвитку її міст [22].

Таким чином, Херсонська міська дума та управа зробили дуже багато для розвитку промисловості в місті в 1870-1917 роках: вони відводили землю для промислових і торговельних закладів, встановлювали тарифи для податків і зборів, використовуючи грошові надходження для фінансування освітніх, лікувальних установ, благоустрою міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Итоги двадцятипятилетия Херсонского городского самоуправления: Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Сост. член управы Д.Н. Горловский. – Херсон, 1896. – 87 с.; Новороссийский календарь на 1892 г. – Одесса, 1891. – 517 с.; Херсонские губернские ведомости (далі – ХГВ). – 1865-1917 гг.; Херсонские новости. – 1913-1917 гг.; Родной край. – 1906-1917 гг.; Херсонская мысль. – 1912, 1913 гг.; Херсонская газета – копейка. – 1909-1913 гг.; Памятная книжка Херсонского городского Общественного управления. – 1871-1896 гг.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 717 с.; История городов и сел Украинской ССР; Херсонская область. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1980. – 785 с.
3. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: Монографія / Л.О. Цибуленко. – Херсон: Айлант,

2003. – 160 с.; Константинова В.М. Особливості економічного розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX століття / В.М. Константинова // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 12. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – С. 154-157.
4. Новороссийский календарь на 1892 г. – Одесса, 1891. – С. 165-166.
  5. Энциклопедический словарь. Под редакцией профессора И.Е. Андреевского. Издатели: Брокгауз, Лейпциг. Ефрон, С.– Петербург. – С. – Петербург, 1902. – Т. 73. – С. 175-176; ХГВ. – 1900. – 1 марта.
  6. Свод законов Российской империи. – СПб., 1876. – Т. II. – Ч. 1. – С. 442-443, 451.
  7. Итоги двадцятипятилетия Херсонского городского самоуправления. – С. 85; Памятная книжка на 1901 г. – Херсон. 1901. – С. 8-9; Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. – Херсон, 1911. – С. 7; Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. – Херсон, 1913. – С. 17; Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. – Херсон, 1914. – С. 17; Памятная книжка Херсонской губернии на 1917 год. – Херсон, 1917. – С. 18.
  8. Итоги двадцятипятилетия Херсонского городского самоуправления. – С. 84-86.
  9. Памятная книжка Херсонской губернии на 1917 год. – С. 18, 20.
  10. История городов и сел Украины. Херсонская область. – С. 84.
  11. Энциклопедический словарь. – Т. 73. – С. 175.
  12. Список населенных мест Херсонской губернии и Статистические данные о каждом поселении. Издание Губернского Статистического Комитета. Типография Губернского Правления. – Херсон, 1896. – С. 4; ХГВ. – 1896. – 28 декабря.
  13. Итоги двадцятипятилетия Херсонского городского самоуправления. – С. 152-153.
  14. Итоги двадцятипятилетия Херсонского городского самоуправления. – С. 157.
  15. ХГВ. – 1904. – 28 января.
  16. Памятная книжка Херсонского городского Общественного управления. 1880 год. – Херсон, 1881. – С. 1, I-IX.
  17. ХГВ. – 1894. – 12 марта и 18 мая.
  18. Малый Энциклопедический словарь. С приложением кратких руководств по различным отраслям знания и словарей иностранных языков. Том III. Издатели: Брокгауз, Лейпциг. Ефрон. – СПб., 1902. – С. 1719.
  19. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Адрес-календарь Российской империи на 1912 г. – Т. 1. – СПб., 1911. – С. 216.
  20. Итоги двадцятипятилетия Херсонского городского самоуправления. Додатки.
  21. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. – С. 7.
  22. Зайончковский А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – С. 431.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.М. Тригуб;
к.і.н., доц. О.С. Морозова.

© Коваль Г.П., 2009

Стаття надійшла до редколегії 02.09.2009 р.